

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.1>**В. А. Довганич***orcid.org/0000-0002-3933-9007**кандидат юридичних наук, полковник ДБР,**старший оперуповноважений в особливо важливих справах Третього оперативного відділу
(з дислокацією у м. Івано-Франківську та м. Тернополі)**Територіального управління Державного бюро розслідування розташованого у м. Львові*

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ У ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ПРАВОВІЙ КУЛЬТУРІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВА РЕТРОСПЕКТИВА

Вступ. Правова ідеологія виступає основним атрибутом державності і забезпечує регулювання суспільних відносин. Важливо, що на кожному етапі національного державотворення саме правова ідеологія дозволяє забезпечити правову традицію і набір морально-правових цінностей, які важливі для кожного народу. У випадку українців, такі цінності є державоутворюючими і до них належать поняття свободи, моралі, гідності. Показово, що реалізуються ці цінності на всіх рівнях – починаючи від повсякденного культурно-релігійного і закінчуючи державницьким. Події останніх років і особливо повномасштабне вторгнення росії 24 лютого 2022 р. продемонстрували, що агресор має на меті ліквідувати й історично сформовану систему правових цінностей, а ліберальна модель правової ідеології, яка стала для нашої держави традиційною і цілковито дублює ліберальні західні моделі, вважається для них загрозливою. Все це переконує, що питання правової ідеології і способів її реалізації у правосвідомості та правовій культурі населення є важливим з наукової і суспільної точки зору. Більше того, доцільно здійснити історико-правову ретроспективу відображення окремих типів правової ідеології у правосвідомості українців і встановити на підставі цього тенденції й закономірності які сприяють домінування в наш час саме ліберального типу ідеології.

Важливо, що серед українських правників інтерес до правової ідеології тільки зростає, що підтверджується рядом досліджень. З поміж останніх, особливо цінними є наукові доробки таких українських та іноземних вчених, як А. Боніки, К. Вайншала, Д. Голдіна, Р. Калюжного, Н. Козака, А. Озмана, А. Луцького, М. Недюхи та ін.

Постановка завдання. Метою статті є визначення закономірностей відображення окремих

типів правової ідеології в правосвідомості та правовій культурі українців впродовж XIX–XX ст.

Хронологічні рамки дослідження обґрунтовуються насамперед тим, що це був час проникнення у правосвідомість консервативного, ліберального, соціалістичного, радянського і навіть релігійного типу правової ідеології.

Результати дослідження. Основними ідеологічними течіями, що сформувалися історично та еволюціонували одночасно із суспільними і правовими відносинами та отримали свою реалізацію в наш час є лібералізм, консерватизм та соціалізм [4, с. 176]. Вони мають різноманітний зміст, часто взаємодіють між собою та співіснують. Особливо процес взаємодії прослідковувався у XIX ст., коли прогресивна правова думка тільки формувалася, а вказані ідеологічні течії набували характерних ознак. У XX ст. появився тоталітарний тип правової ідеології, який реалізовувався у фашизмі, націонал-соціалізмі та більшовизмі. Ці правові ідеології стали державними й навіть намагалися довести свою перевагу над іншими. Власне більшовицька ідеологія реалізувалася на території України повноцінно впродовж кількох десятиліть. Навіть після відновлення незалежності в 1991 р. в правосвідомості українців мала місце пострадянська ідеологія, яка відображалася в тому числі й в праві, правовій культурі пересічних громадян.

Розкриваючи етимологію змісту правової ідеології слід вказати, що вона є своєрідним стержнем усіх процесів державотворення, визначає їх ефективність. Показово, що такий підхід властивий більшості іноземних вчених, насамперед європейських та американських. Це пов'язано з тим, що для них ідеологія не асоціюється з радянським тоталітаризмом, а є виключно позитивним явищем, що мобілізує виробничі сили суспільства і забезпечує стабільність право-

вої системи та держави. Правову ідеологію визначають ключовою в процесі організації системи судочинства [9, р. 336]. Правова ідеологія має вагомий вплив на правосвідомість та дії самих правників [7, р. 104]. Усі особливості впливу правової ідеології на сьогодення, можна досягнути вивчивши історичні особливості цих процесів. Це доводять турецькі науковці, вказуючи на вагомий вплив ідеології реформ 1920-х рр. на правову систему Туреччини ХХІ ст. [8, р. 72]. Власне й досвід України підтверджує, що правова ідеологія ХІХ ст. в час відсутності національної держави і формування основних концепцій державотворення, відіграє важливу роль в умовах сьогодення.

Впродовж ХІХ–ХХ ст. можна виділити кілька етапів реалізації правової ідеології в правосвідомості та правовій культурі українців. Ці етапи як правило дублювали основні періоди національного державотворення. При цьому, утвердження окремих ідеологічних норм супроводжувалося суб'єктивними та об'єктивними факторами розвитку українських земель досліджуваного періоду, зокрема:

- відсутність національної держави й розвиток державно-правової думки спрямованої на її відродження;

- інкорпорація українських земель іноземними державами (у ХІХ – на початку ХХ ст. це Австро-Угорщини і Російська імперія, у ХХ ст. це СРСР, Польща, Чехословаччина, Румунія);

- тенденційність поширення ідеологічних концепцій в конкретних суспільно-політичних умовах.

Так, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. українські громадсько-політичні діячі лише починали приміряти ліберальні ідеї до українських реалій, ліберальна думка, як така, вже складала низку розвинених концептуальних модифікацій, теоретичних шкіл та практикуючих ліберальну ідеологію партій [6, с. 204]. Складністю реалізації ліберальної ідеології в українській правовій дійсності було те, що вона завжди підпорядковувалася соціальної та національній ідеям [6, с. 204].

На нашу думку, можна виокремити чотири етапи становлення ліберальної правової ідеології у ХІХ – на початку ХХ ст. і окремий етап утвердження цієї ідеології, як державницької у ХХІ ст. в Україні. Так, перший етап розвитку лібералізму тривав з кінця ХVІІІ ст. до 1840-х рр. і його можна трактувати, як свідомісний. Характерною рисою цього етапу було утвердження ліберальних ідей під впливом реформ імперії Габсбургів, які орієнтувалися на загальноєвропейські ідеали соціальної і правової рівності. Цей етап був властивим винятково для західноукраїнських земель. Для Наддніпрянщини,

яка була інкорпорована Російською імперією, лібералізм не міг розвиватися.

Другий етап тривав у 1840–1860-х рр. і його можна кваліфікувати, як організаційний. Для даного періоду було властивим формування перших політичних організацій і їх програм, які відповідали ідеалам лібералізму з яскраво вираженим консервативним характером.

Третій етап – 1860–1880-ті рр. – ідеологічний. Для того часу було властивим утвердження та розуміння змісту ліберальних правових вчень і відповідного сприйняття ідеології, як складової концепції державотворення. В цей час виникають політичні партії, програми яких виключно ліберального характеру. Також для цього періоду характерним було поєднання консервативних, соціал-демократичних і навіть комуністичних ідеологій, які в рамках концепції національної державності не виходили за межі ліберального шляху утвердження.

Четвертий етап тривав протягом 1890 р. – перших десятиліть ХХ ст., його можна кваліфікувати, як правовий. У той час відбувається відмова від віри в абсолютизм і відстоювання культурницьких гасел і орієнтування виключно на політичні і правові проблеми, а сам лібералізм набуває ліберально-демократичних ознак.

Характерною рисою українського лібералізму ХІХ – початку ХХ ст. була абсолютна довіра до імперської влади. Показово, що ця ситуація була властивою як і для західноукраїнських земель де функціонувала відносно ліберальна правова система Австро-Угорщини, так і для Наддніпрянщини, де російський імперіалізм не передбачав жодних ліберальних ідей. Основними ідеологами лібералізму цього часу можна вважати народоців у Галичині та народників у Наддніпрянщині. На початку ХХ ст. вони сформували власні партії, які не тільки розвинули ідеї лібералізму, а й намагалися реалізувати їх практично. Яскравим прикладом в цьому плані можуть слугувати державно-правові погляди М. Грушевського та його ідея автономії України.

Стосовно утвердження ліберального типу правової ідеології України після 1991 р. то більшість авторитетних вчених, які досліджували цю проблему, зокрема Р. Калюжний та М. Недюха вказують на важливість цього типу саме в контексті розвитку громадянського суспільства. Одночасно, Р. Калюжний констатує, що у ХХІ ст. ідеологія лібералізму розвивається паралельно з ідеологією глобалізму, яка «є економоцентричною, керується цінностями вільного ринку, яким поступаються цінності правові, екологічні, культурні, політичні тощо» [1, с. 34]. Одночасно, дослідник звертає увагу на необхідності формування національної правової ідеології «яка в змістовному та функціональному аспектах підпорядкована

принципу верховенства права, гарантує і захищає права і свободи людини і громадянина, забезпечує ефективність законодавства, сприяє формуванню цілісної національної правової системи, захищає національні інтереси, гарантує оптимальне функціонування правової держави і громадянського суспільства...» [1, с. 34–35]. При цьому, така потреба фактично суперечить ст. 15 Конституції України, яка декларує плюралізм ідеологій. На нашу думку, норм про плюралізм правових ідеологій в умовах незалежності є недоречною або такою, що перешкоджала розвитку України, як держави. Перші десятиліття після 1991 р. супроводжували пошуком різних ідеологій, протиборством політичних сил, що мало винятково деструктивний характер, а багатовекторність зовнішньої політики, яка також диктувалася ідеологічною складовою, спричинилася в тому числі й до збройної агресії з боку росії. Власне повномасштабне вторгнення продемонструвало, що для українського суспільства є найбільш прийнятним саме ліберальний тип правової ідеології, який властивий західним демократіям. В цьому контексті важливим є висловлювання М. Недюхи, що в умовах сьогодення необхідно розробити «проблематику правової ідеології як засіб нормативно-правового регулювання та інноваційно-технологічного забезпечення стратегічно орієнтованих і тактично здійснюваних заходів щодо утвердження та розвитку української державності, зміцнення її міжнародного авторитету, політико-правового позиціонування в європейському та світовому просторі» [5, с. 94].

Одночасно, плюралізм правових ідеологій, який закладений в Конституції є історично обумовлений, адже паралельно з ліберальним типом, впродовж XIX–XX ст. серед українців були популярними консервативний, соціалістичний та інші типи ідеологій. При цьому, одні з них поширювалися в природній спосіб, як реакція на суспільно-політичні процеси, а окремі ідеології – насаджувалися.

Однією із таких ідеологій, яка зберігає окрему популярність й в XXI ст. є консервативна. Консервативна правова ідеологія українців ґрунтувалася на засадах національного історичного легітимізму, визнанні пріоритету державних інтересів над суспільними. Важливо, що в Галичині та Наддніпрянщині XIX – початку XX ст. існували певні відмінності в змісті консервативної ідеології. Якщо галицький консерватизм (християнський-консерватизм) напряму відображав потреби та інтереси українського селянства, то в Наддніпрянщині – ця течія була властивою насамперед для вищих прошарків суспільства і реалізовувалася практично в умовах Української Держави гетьмана П. Скоропадського.

Консерватизм галицької інтелігенції був відкритим для сприйняття нових ідей і вирізнявся національним спрямуванням [2, с. 11]. Правова ідеологія християнсько-консервативного напрямку у Галичині тісно перепліталася з соціально-політичною доктриною Української греко-католицької церкви. Теоретико-філософське осмислення права базувалося на означенні таких базових категорій як «справедливість», «право власності», «свобода», «обов'язок». Їх трактування християнсько-консервативним напрямом багато в чому відповідає сучасним уявленням та практичному застосуванню цих понять українським законодавством. Це свідчить про значний внесок християнсько-консервативної правової ідеології у розвиток правової свідомості населення Галичини і відповідно правової ідеології як її складової.

Кінець XIX ст. став періодом організаційного оформлення засадничих положень консервативної правової ідеології. Програми консервативних партій Галичини сформовані в рамках загальноєвропейських ідей і значною мірою запозичали їх положення. Їх головною особливістю було прагнення поєднання ідеї «органічної праці», традиційних для консерватизму постулатів і цінностей з національною ідеєю.

Характерною рисою консервативної правової ідеології Наддніпрянщини було відновлення традиційної для українців гетьманської форми правління, а також апелювання до національних і етнічних ідеологем. Основним ідеологом національного консерватизму виступав В. Липинський. Однак соціальна база на яку опирався консерватизм (хоч активно оперував земельними питаннями) була вузькою, як наслідок, цей напрям правової ідеології не став популярним.

В умовах відновлення незалежності в 1991 р. консервативної ідеології дотримувалося вузьке коло української інтелігенції, яке орієнтувалося винятково на інтелектуальне середовище й не претендувало на провід в політичному русі. Ми цілком поділяємо думку Р. Лехнюка, що в умовах сьогодення ідеологія консерватизму перебуває в стані глибокого ідейного і організаційного занепаду, бо за час незалежності «жодна політична сила чи громадянський рух насправді навіть не намагались оперти свою діяльність на ґрунті консервативної ідеї» [3] і все через відсутність розуміння змісту консерватизму як ідеології.

Іншим типом правової ідеології, який активно розвивався у XIX–XX ст. і був популярним в умовах незалежності – є соціалістичний. Поява соціалістичної правової ідеології була цілком закономірним процесом, обумовленим розвитком продуктивних сил та модернізаційними процесами у економічній сфері, що зрештою стало

причиною появи нових соціальних груп з їхніми власними політичними інтересами та вимогами. Цей тип ідеології ґрунтувався на ідеї ліквідації капіталізму і перетворення суспільства в інтересах трудящих класів, ідеалом є суспільний устрій заснований на суспільній власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості.

У межах соціалізму на пряму почали виникати різні за методологічною основою і за тематикою вчення про державу і право. Найпоширеніші з них були марксизм і соціал-демократія. Їх відрізняло різне розуміння справедливого розподілу виробленого спільною працею продукту (соціалізм – по праці, комунізм – за потребами), а також місця і ролі держави і права в житті індивіда і суспільства.

Особлива заслуга у зародженні соціал-демократичного руху в Україні належала М. Драгоманову, І. Франку та М. Павлику. Перше покоління українських соціалістів було представлене університетською молоддю, яка перебувала під сильним впливом марксистської теорії. У національному питанні українські й зокрема галицькі соціалісти виходили з тези про рівність народів та стверджувалося їх право на вільний розвиток. Показово, що серед соціалістів основною була ідея федералізації і автономії.

В умовах незалежності соціалістична ідеологія реалізувалася, як основа політичних програм ряду партій, але у ХХІ ст. не набула популярності.

У контексті аналізу розвитку правової ідеології в Україні доцільно проаналізувати вплив тоталітарних ідеологій, зокрема комуністичної. Будучи антиподом націонал-соціалістичної та фашистської ідеології, комунізм виконував аналогічні цим тоталітарним ідеологіям функції та завдання, а в окремих випадках перевершував їх. Власне в радянській державі не вдалося впровадити чисту комуністичну ідеологію. Мало місце поєднання комуністичних та соціалістичних ідей, які насамперед виступали інструментом терору проти населення.

Вважаємо, що в умовах становлення національної правової системи, цілковитої відмови від радянських правових рудиментів, саме правова ідеологія повинна стати своєрідним стрижнем довкола якого повинна формуватися правова культура, відбуватися становлення і утвердження громадянського суспільства, тощо.

Висновки. Таким чином, правова ідеологія відіграє важливу роль у становленні правової системи держави. Впродовж конкретного історичного періоду – ХІХ–ХХ ст. в Україні популярними були три типи правової ідеології – лібе-

ральний, соціалістичний та консервативний. Їх поширення обумовлювалося як правовими системами країн до яких входили українські землі так і закономірними процесами еволюції суспільно-політичних відносин. У кожному з трьох випадків можна стверджувати про існування національного підходу до розуміння змісту ліберальної, консервативної та соціалістичної ідеологій. Так, мало місце поширення християнського консерватизму та соціал-демократії. Тобто, традиційним для української державно-правової думки було існування ліберального типу правової ідеології або привнесення її окремих елементів в інші типи.

Література

1. Калюжний Р. А. Проблеми і перспективи розвитку національної правової ідеології в умовах глобалізації. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2014. № 4. С. 31–35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnau_2014_4_7.
2. Козак Н. А. Український консерватизм: історія і сучасність: автореф. дис... канд. політ. Наук : 23.00.01. Львів, 2001. 20 с.
3. Лехнюк Р. Навіщо Україні консерватизм. URL: <https://zbruc.eu/node/86869>
4. Луцький А. І. Формування та розвиток правової ідеології в Україні : [монографія]. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2015. 312 с.
5. Недюха М. Правова ідеологія українського суспільства: інноваційний потенціал процесу соціальних змін. *Політичний менеджмент*. 2013. № 59. С. 86–94. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/neduha_pravova.pdf
6. Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз / кер. авт. кол.: О. Дергачов. К. : Політична думка, 1996. 440 с.
7. Bonica A., Chilton A., Goldin J., Rozema K., Sen M. The Political Ideologies of Law Clerks. *American Law and Economics Review*, Volume 19, Issue 1, Spring 2017, P. 96–128. URL: <https://doi.org/10.1093/aler/ahw012>
8. Cizman A. Law, Ideology and Modernization in Turkey: Kemalist Legal Reforms in Perspective. *Social & Legal Studies*. 2010. 19(1), P. 67–84. URL: <https://doi.org/10.1177/0964663909346196>
9. Weinshall K., Sommer U., Ritov Y. Ideological influences on governance and regulation: The comparative case of supreme courts. *Regulation & Governance*. Volume 12, Issue 3. P. 334–352. URL: <https://doi.org/10.1111/rego.12145>

Анотація

Довганич В. А. Особливості реалізації правової ідеології у правосвідомості та правовій культурі: історико-правова ретроспектива. – Стаття.

У статті проаналізовано особливості відображення окремих типів правової ідеології у правосвідомості та правовій культурі українців впродовж ХІХ–ХХ ст. Виокремлено ключові етапи впродовж яких рівень сприйняття конкретного типу правової ідеології співвідносився з рівнем розвитку правової культури населення, а зміст цієї ідеології визначав правосвідомість громадян. Встановлено, що впродовж ХІХ–ХХ ст. було кілька етапів реалізації правової ідеології в

правосвідомості та правовій культурі українців, час яких співпадав з основними періодами національного державотворення. Характерною рисою українського лібералізму XIX – початку XX ст. була абсолютна довіра до імперської влади. Показово, що ця ситуація була властивою як і для західноукраїнських земель де функціонувала відносно ліберальна правова система Австро-Угорщини, так і для Наддніпрянщини, де російський імперіалізм не передбачав жодних ліберальних ідей. Консервативна правова ідеологія українців ґрунтувалася на засадах національного історичного легітимізму, визнанні пріоритету державних інтересів над суспільними. Важливо, що в Галичині та Наддніпрянщині XIX – початку XX ст. існували певні відмінності в змісті консервативної ідеології. Якщо галицький консерватизм (християнський-консерватизм) напряду відображав потреби та інтереси українського селянства, то в Наддніпрянщині – ця течія була властивою насамперед для вищих прошарків суспільства і реалізовувалася практично в умовах Української Держави гетьмана П.Скоропадського. Поява соціалістичної правової ідеології була цілком закономірним процесом, обумовленим розвитком продуктивних сил та модернізаційними процесами у економічній сфері, що зрештою стало причиною появи нових соціальних груп з їхніми власними політичними інтересами та вимогами. Обґрунтовано, що в умовах становлення національної правової системи, цілковитої відмови від радянських правових рудиментів, саме правова ідеологія повинна стати своєрідним стрижнем довкола якого повинна формуватися правова культура, відбуватися становлення і утвердження громадянського суспільства, тощо.

Ключові слова: правова ідеологія, ідеологія, правосвідомість, правова культура, правова традиція, історико-правовий досвід.

Summary

Dovhanych V. A. Peculiarities of the implementation of legal ideology in legal consciousness and legal culture: a historical and legal retrospective. – Article.

The article analyzes the peculiarities of the reflection of certain types of legal ideology in the legal consciousness and legal culture of Ukrainians

during the 19th-20th centuries. The key stages during which the level of perception of a specific type of legal ideology was correlated with the level of development of the legal culture of the population, and the content of this ideology determined the legal awareness of citizens, were singled out. It was established that during the 19th and 20th centuries. there were several stages of the implementation of legal ideology in the legal consciousness and legal culture of Ukrainians, the time of which coincided with the main periods of national state formation. A characteristic feature of Ukrainian liberalism of the 19th and early 20th centuries. there was absolute trust in the imperial power. It is significant that this situation was typical both for the Western Ukrainian lands, where the relatively liberal legal system of Austria-Hungary operated, and for Transnistria, where Russian imperialism did not foresee any liberal ideas. The conservative legal ideology of Ukrainians was based on the principles of national historical legitimism, recognition of the priority of state interests over public interests. It is important that in Galicia and Naddnipyrianshchyna in the 19th and early 20th centuries. there were certain differences in the content of conservative ideology. If Galician conservatism (Christian conservatism) directly reflected the needs and interests of the Ukrainian peasantry, then in the Transnistrian region, this current was characteristic primarily of the higher strata of society and was implemented practically under the conditions of the Ukrainian State of Hetman P. Skoropadskyi. The emergence of socialist legal ideology was a completely natural process caused by the development of productive forces and modernization processes in the economic sphere, which ultimately led to the emergence of new social groups with their own political interests and demands. It is substantiated that in the conditions of the formation of the national legal system, the complete rejection of Soviet legal vestiges, it is the legal ideology that should become a kind of core around which the legal culture should be formed, the formation and establishment of civil society, etc.

Key words: legal ideology, ideology, legal awareness, legal culture, legal tradition, historical and legal experience.